

A búcsúzás diszkrét bája. Református halotti beszédek egy unitárius prédikációgyűjteményben

A halotti beszédek kutatása nem ismeretlen a magyar és az európai irodalom- és történettudomány számára. A feldolgozásban irányadó és úttörő a német irodalomtörténet volt, amely a ma ismert legjelentősebb kora újkori korpuszt gyűjtötte össze, katalogizálta és dolgozta fel: a 16–18. századi németországi halotti-beszéd-nyomtatványok száma meghaladja a 250 000-et.² A korpusz azért is figyelemre és kutatásra méltó, mert nagy mennyiségű adathoz juthatnak a kutatók családtörténeti, retorikatörténeti, de ugyanígy orvostörténeti, jogtörténeti, társadalomtörténeti, zenetörténeti vagy kultúrtörténeti vonatkozásokban, nem feledve a felekezetekre és régiókra jellemző szokásokkal, valamint a búcsúztatott életével kapcsolatos adatok bőségét. Bár a némethez mérhető alaposágú, „rend-

¹ LOVAS Borbála (1982) 2014-ben védte meg Enyedi György unitárius püspök magyar nyelvű kéziratoss predikációival foglalkozó doktori disszertációját. 2014 óta a Kiss Farkas Gábor által vezetett MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport kutatójaként dolgozik többek között a püspök által hátrahagyott szövegtörzsről, és sajtó alá rendezi Enyedi György predikációit. Elérhetősége: lovasborbala@gmail.com

² Rudolf Lenz a búcsúztatottak számával kapcsolatban a következő adatokat adja meg: férfiak 61,5%, nők 34%, gyermekek 4%. Ld.: Rudolf LENZ, *De mortuis nil nisi bene? Leichenpredigten als multidisziplinäre Quelle* (Sigmaringen: J. Thorbecke, 1990), 20–21., 141., Vö.: Craig M. KOSLOFSKY, *The Reformation of the Dead: Death and Ritual in Early Modern Germany, 1450–1700* (Hampshire–London–New York: Houndmills MacMillan, New York St. Martin's Press, 2000); Cornelia NIEKUS MOORE, *Patterned Lives. The Lutheran Funeral Biography in Early Modern Germany* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2006); ugyancsak az 1980 óta folyamatosan megjelenő nyomtatott katalógusok (*Marburger Personalschriften-Forschungen* – jelenleg 60 kötet; <http://www.personalschriften.de/forschungsstelle/publikationen/marburger-personalschriften-forschungen.html>, megnyitva: 2019. június 4.), valamint online felületek. Ezek közül néhány: *Marburger Personalschriften-Forschungen Band 8: Katalog ausgewählter Leichenpredigten der ehemaligen Stadtbibliothek Breslau*, hrsg. v. Rudolf LENZ, bearb. von Ralf BERG, Eva-Maria DICKHAUT, Sigrid HUBERT, Martin KÜGLER Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz (Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 2014). <http://diglib.hab.de/edoc/ed000212/start.htm>, megnyitva: 2019. június 4.; *Leichenpredigten der HAB.* (Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 2008), <http://dbs.hab.de/leichenpredigten/index.php>, megnyitva: 2019. június 4.

szeres és a diszciplináris szempontok sokféleségével jellemezhető”³ kutatásról nem beszélhetünk Európa más országaiban, hasonló témájú kutatások folytak-folynak a közép- és kora újkori angol, francia, itáliai és egyéb korpusszal kapcsolatban, ahogy közel negyven éve a beszédek feltárása és feldolgozása Magyarországon is elkezdődött. Mára a magyarországi nyomtatott anyag feltárása 1711-ig megtörtént, majd a kutatott anyag kibővült további 18. századi anyaggal, és bár csak kiválasztott gyűjteményekben, de a kéziratos anyag vizsgálata is elkezdődött. Az összegyűjtött beszédekből egy válogatáskötet is megjelent 1988-ban,⁴ és a témával kapcsolatos monográfia napvilágot látott 1998-ban.⁵ Az ebben megjelent összefoglaló táblázatnak javított, adatbázisba rendezett változata is elkészült, kiegészítve a magyar nyelvű beszédeket a latin, német és biblikus cseh nyelvű anyaggal.⁶ Emellett a témával kapcsolatos további feltáró és ismertető tanulmányok láttak és folyamatosan látnak napvilágot.⁷

A magyar halotti prédikációkat vizsgálva, a Kecskeméti Gábor által összeállított korpusz a német adatokhoz a következőképpen viszonyul (ez később részben bővült az adatbázisban, mégis, az arányok beszédesek):

³ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Historia Litteraria 5 (Budapest: Universitas, 1998), 12.

⁴ *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, NOVÁKY HAJNALKA (Budapest: MTA ITI, 1988), tíz beszéd nemesi temetésekről.

⁵ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*

⁶ KECSKEMÉTI GÁBOR, PAPP INGRID, SZEKLER ENIKŐ, *A magyarországi halotti beszédek adatbázisa*, <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/csv/index.html>, megnyitva: 2019. május. 31. Az adatbázis, mint ahogy annak bevezetőjében is olvashatjuk, Magyarországon nyomtatásban megjelent magyar és biblikus cseh nyelvű halotti beszédeket 1711-ig, latin nyelvű halotti beszédeket 1670-ig, német nyelvű halotti beszédeket 1655-ig tartalmaz.

A magyar nyelvű beszédek első listáját publikálta: KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*, 281–291.

⁷ Pl.: MACZÁK IBOLYA, „Az Esterházyak felett mondott gyászbeszédek bibliográfiája”, in *„Fényes palotákban, ékes kőfalokban”: Tanulmányok az Esterházy családról*, szerk. MACZÁK IBOLYA (Budapest: WZ Könyvek, 2009), 137–140.; GÁBOR BIBZA, *Die deutschsprachige Leichenpredigt der früher Neuzeit in Ungarn (1571–1711)* (Berlin: LitVerlag, 2010); MIKÓ GYULA, „»Parcite autem obscuro Lampridio Vestro in Zabanio redivivo, Dynastae spectatissimi...« Apafi Mihály temetésének gyászbeszédei és a szász Zabanius Izsák latin orációja”, *Studia Litteraria (Prózaí kegyességi műfajok a kora újkorban. Prédikáció, meditáció és imádság)* 52, 3–4. sz. (2013): 157–165.; MACZÁK IBOLYA, „Jóasszony módra. Bibliai nőkép a régi magyarországi temetési beszédekben”, in *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI RITA, BÁTHORY ORSOLYA (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 199–207.; PAPP INGRID, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon*, Historia Litteraria 34 (Budapest: Universitas, 2018); stb.

„[...] száz első kiadású nyomtatvány közül 67, a bennük található 354 halotti beszéd közül 319 református felekezetű halottakhoz kapcsolódik. Evangélikus nyomtatvány csak 2 van a vizsgált anyagban, bennük összesen 4 beszéddel, az unitáriusokat pedig egyetlen nyomtatványban egyetlen beszéd képviseli. A maradék katolikus anyag: 30 nyomtatványban 30 beszéd.”

Hozzáteszi még:

„Ha a 17. században második kiadásban is megjelent halottibeszéd-nyomtatványokat és a bennük található prédikációkat is figyelembe vesszük, a számarányok még inkább a reformátusok irányába tolnak el: 104 nyomtatványból 71, 504 beszédből 469 kötődik hozzájuk.”⁸

V. László Zsófia, aki szintén áttekintette a magyar anyagot a női búcsúztatottak számát tekintve, így foglalja össze a protestáns halotti beszédekről értekezve a korabeli korpuszt:

„1711-ig 160 halotti beszéd jelent meg 89 különböző személyről, 100 szónok tollából. Csupán hat esetben nem ismerjük a prédikátor kilétét. [...] Az elhunytak felekezeti hovatartozása alapján 126 búcsúztató szólt református, 29 római katolikus, négy evangélikus, egy pedig unitárius személyről. Közöttük 41 református, 13 római katolikus és egy unitárius nő van, evangélikus asszonyról, illetve unitárius férfiről viszont nem maradt fenn emlékbeszéd. Ugyanezt a kérdést az elhunytak felől megközelítve hasonló sorrendet kapunk: 59 református, 27 katolikus, két evangélikus és egy unitárius hívő parentációját nyomatta ki a család [...]”⁹

Látható tehát, hogy mivel a korpusz meghatározásakor a kutatás a nyomtatott anyagra fókuszált, a református mellett az egyéb vallások olyan kis mértékben vannak képviselve, ami alapján nem adhatunk releváns és teljes képet az adott szöveg hagyományokról és szövegcsoportokról.¹⁰

⁸ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, ...*, 34–35.

⁹ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)* (Budapest: ELTE BTK, 2011), 27. Vizsgálatai az RMNy adatain alapulnak. V. László az adatokhoz tartozó lábjegyzetben még megjegyzi összehasonlításképpen, hogy Kecskeméti Gábor könyvében 354 halotti beszédet említ, ezek közül a disszertáció csak a konkrét személyek temetésén elhangzott beszédeket vette számításba. Így kimaradtak a vizsgált korpuszból a prédikációs mintagyűjtemények és a tévesen a halotti beszédek közé sorolt nyomtatványok.

¹⁰ Ugyanígy, az 1655-ig terjedő időszak feldolgozása során Maczák Ibolya a több mint kétszáz, nyomtatásban megjelent prédikáció és prédikációgyűjtemény között két unitárius kötődésű nyomtatványt említ meg (az RMNy adatai alapján), az egyik Dávid Ferenc prédikációgyűjteménye a cenzúrendelet bevezetése előttől, a másik pedig a (témánk szempontjából is releváns) Enyedi György püspök ma nem ismert halotti orációja Hunyadi

Sokat mond emellett a szövegek földrajzi eloszlása is: Erdélyben az egyetlen unitárius beszéden kívül felekezeti teljesen egységes anyagról, csak református nyomtatványokról beszélhetünk. A nyomdahelyek rendezésekor az egész anyagot tekintve Gyulafehérvár kerül Debrecen után a második helyre, ahol azonban a 24 kiadvány közül egyben, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem első feleségének, Károlyi Zsuzsannának búcsúztatására nyomtatott kötetben tizenkilenc prédikáció szerepel.¹¹ Ez a legterjedelmesebb ma ismert gyűjteményes kötet a korszakból.

Bár, mint az előzőekben láttuk, a református és protestáns halotti beszédekkel kapcsolatban a közelmúltban számos tanulmány és szakdolgozat foglalkozott, az unitárius anyag szórványosan feltárt. Ennek fő oka természetesen a szövegek kéziratosságba szorult terjedése. Azoknak, akik kevésbé ismerősek a témában, egy-két mondatban így lehet összefoglalni ennek okait: az 1570-es évektől kezdve fejedelmi rendeletekben szabályozták a felekezetek nyomtatási lehetőségeit. A cenzúra-rendeleteket a 16. századi katolikus fejedelmek, majd a 17. századi református fejedelmek is megerősítették, sőt, szigorították, és kevés szerencsés pillanattól eltekintve az unitárius szövegek csak kéziratokban hagyományozódtak.¹²

A szakirodalomban egyetlenként emlegetett magyar nyelvű, unitárius, nyomtatásban is megjelent halotti prédikáció már 1704-ből való, amelyet Kereszturi Sámuel mondott el Kolozsváron Kmita Andrásné Wilhelm Krisztina, az unitárius nyomtatás felélesztőjének temetésén.¹³ A kutatás korszakolása azzal

Demeter halálára. Ld.: MACZÁK Ibolya, „A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiség-történeti kutatásokban”, in *Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI NAGY László (Piliscsaba: PPKE BTK, 2008), 63–89. Érdekessége a táblázatnak, hogy olyannyira megtartja az RMNy felekezeti jelöléseit, hogy például a később tárgyalandó *Exequiae principales* és párkötete kapcsán sincs felekezeti jelölés a táblázatban.

¹¹ A temetéshez kapcsolódó beszédek legteljesebb elemzése majd tíz éve látott napvilágot: MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam.” *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010). A témához kapcsolódó friss publikáció: BALOGH Judit, „»Az asszonyi bölcsesség építi a házat.« A protestáns női éthosz megalkotásának kísérlete a 17. századi Erdélyben”, *Credo* 24, 3–4. sz. (2018), 87–96.

¹² A cenzúra-rendeletekről ld. pl. BALÁZS Mihály, „János Zsigmond fejedelem és a cenzúra”, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996), 21–30.

¹³ Az említett munka a következő: KERESZTURI Sámuel, *Az örökké-valoságnak három Postái: a kik e világi számkivetésben bujdosó Ádámnak fiait örökös hazájokba híjják; a kik ama minden kegyességet meg-jutalmaztató Törvényszékre tsak-nem együtt czítálák, két jó Urainkkal, a boldog emlékezetű Kmita András Uram Özvegyét, Nemzetes Wilhelm Christina Aszszonyt, 1704. eszt. Szent-Iván havának 14. napján. Kinek utolsó tisztességére, hideg tete-*

is járt, hogy például Kereszturi életművét kettévágta, így a listában már nem szerepel a Pécsi Andrásné Stano Erzsébet felett mondott, 1712-es gyászbeszéde.¹⁴ Ugyanígy nem említik az összefoglaló táblázatok a szakirodalom által ismert, Sztánó Szaniszló, Gyerőfi László, Zsuki Mária vagy Hosszú Margit felett elmondott beszédeit.¹⁵ Az unitárius egyháztörténet és a szakirodalom adatai szerint biztosan írt még gyászbeszédet mások emlékére is, de a nyomtatásban való megjelenésük nem bizonyított, és kéziratos formában is csak kevés ismert.

Az unitárius anyagról amúgy is kevés összefoglaló jellegű munkát találunk. A 19. században jelent meg a 18. századi unitárius felekezetű halotti beszédekről egy rövid jegyzék, Deák Miklós munkája,¹⁶ amelyben összesen huszonkilenc halotti beszédet és verset, illetve gyűjteményt sorol fel bibliográfiai igényesség nélkül. Rövid elemzéseiben a parentációk kegyeleti szerepét és stílusát mutatja be. Gellérd Imre a 16–18. századi unitárius prédikációirodalom, és ezen belül is a temetési prédikációk elemzése kapcsán azt írja, hogy „a temetés hosszú időn át nem annyira szertartás, mint inkább gyászünnepély volt. A tulajdonképpeni szertartások (keresztelés, úrvacsora) a szertartási aktus természetének magyarázatából és bibliamagyarázatból állott. Ezzel szemben a temetés eszmei és módszerei köre sokkal szélesebb volt [...]. A temetés megrendezett reprezentatív aktus volt, s mint ilyenre, a prédikátorok nagy gondot fordítottak”¹⁷ A 16. és 17. századból unitárius, temetési beszédeket tartalmazó nyomtatványok csak latin nyelvű

mi felett ez három Postáknak követségeket megbeszéllette, a Kolozsvári Unitarium Collegiumban Orotoriát tanító Ifjú ... (Kolozsvár: Telegdi Pap Sámuel, 1704). (RMK I. 1691). Kmita Andrásnének az unitárius könyvnyomtatásban betöltött szerepéről és a 17. és 18. század fordulóján való működéséről nemrég Molnár Dávid számolt be részletes, új dokumentumokat is közreadó tanulmányában: MOLNÁR Dávid, „Unitárius könyvnyomtatás a gubernium idején”, *Keresztény Magvető* 124, 1. sz. (2018), 100–127.

¹⁴ KERESZTURI Sámuel, *Ambrosia. Az az Halál ellen való Ital, mellyet az néhai nagy emlékezetű Tekintetes DoctorPétsi András özvegyének úgy mint néhai Jó emlékezetű, s kegyes életű Tekintetes Stánó Erzsébet Aszszonynak Teste felett való Beszédében, az külső s belső Böltességnek Patikáiban magatokat gyakorlott és életeket abban foglalt s eltöltött tudos Doctoroknak Irásokból, öszve szedett és elegyített minden jó Lelkeknek vigasztalásokra ...* (Kolozsvár: Telegdi Pap Sámuel, 1712). A szakirodalom szerint Kereszturi Sámuelnek több temetési és gyászbeszéde kellett még legyen, feltehetőleg nem mind jutott el a nyomdáig, és kéziratosan is csak egy részük öröklődött.

¹⁵ Felsorolja: DEÁK, „A halotti beszédek jelentősége és ezek kiválóbb írói az unitárius egyházban a 18-ik száz esztendőben”, *Keresztény Magvető* 21 (1886), 338.

¹⁶ DEÁK Miklós, „A halotti...”, 336–348.

¹⁷ GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2002), 151. A tárgyalat fejezet címe: „Temetési prédikációirodalmunk a 18. század végéig”.

ven maradtak meg, és néhány esetben ezeknek is csak címüket ismerjük. Itt említhetjük Johann Sommer latin gyászbeszédét János Zsigmond fejedelem felett (RMNy 306), Enyedi Györgynek Hunyadi Demeter püspök halálára elmondott gyászbeszédét (RMNy 688) vagy Radécus Bálintnak Pécsi Simon felesége, Kornis Judit búcsúztatására elmondott beszédét (RMNy 1253). E szövegek kapcsán természetesen felmerül a szakirodalom által már számos alkalommal tárgyalt, a prédikáció és oráció halottbúcsúztatókban való érintkezése és egymástól való elterése, valamint a temetések reprezentatív funkciója is.

Emellett a néhány nyomtatott darab mellett azonban jelentős mennyiségű kéziratos anyag vár feldolgozásra, amelyek a magyar nyelvű halotti beszédeken kívül a temetésekhez kapcsolódó halottbúcsúztató költeményeket is magukban foglalják.

Az utóbbi években a szakirodalom által elemzett kéziratos szövegek közül csak egy szerzőt említek, Enyedi György unitárius püspököt. Kéziratban fennmaradt halotti beszéde: Kakas István hitvesének temetése alkalmából 1594 júliusában elmondott halotti prédikáció.¹⁸ Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy bár a hagyomány szerint Enyedinek számos halotti beszéde forgott közkezen, és az egyetlen nyomtatásban megjelent egyházi beszéde is egy halotti oráció, a fennmaradt anyagban ezt az egy temetési beszédet ismerjük szövegszerűen. Enyedinek, az unitáriusok harmadik püspökének a 16. század végén keletkezett, majd a 17. század során kéziratokban másolódó több mint kétszáz prédikációt tartalmazó gyűjteménye a leggazdagabb fennmaradt unitárius korpusz. Még egy érdekes jellegzetessége a gyűjteménynek, hogy a beszédeket a hagyomány *triacasokra*, 33 beszédet tartalmazó blokkokra osztja. A kódexekből kiderül, hogy a halotti, temetési beszédeket nem mindig másolták be a prédikációk közé, hanem külön gyűjteményekbe írták. Ezek sajnos ma nem ismertek. A gyűjteményből előkerült még a kolozsvári tehetős ötvös, Budai Tamás halálakor írt hármás prédikáció, amelyek közül azonban feltehetően csak az utolsó, ma szövegében nem ismert darab kötődött konkrétan a temetéshez.

Enyedi György prédikációi feldolgozása során kezdtem el foglalkozni egy, ma a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött kódexszel,¹⁹ amelyben többek között Enyedinek tucatnyi beszéde is fennmaradt.²⁰ Ez a kódex jó példa

¹⁸ Nyomtatott kiadása: *Enyedi György prédikációi 1.*, szerk., sajtó alá rend. LOVAS Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, 2016), 363–371.

¹⁹ *Marosvásárhelyi kódex*, Teleki–Bolyai Könyvtár, Ms. 0636.

²⁰ Ezúton köszönöm Káldos Jánosnak, hogy Enyedi György prédikációinak szöveggyűjteményezése kapcsán ráirányította a figyelmem e kötetre, és megosztotta velem a kötetrel kapcsolatos kutatásait.

arra, hogy milyen gazdag és milyen fésületlen anyag vár még feltárássra. A kis méretű kötettest a századok alatt deformálódott, gerince fordított c alakban megroggyant, emiatt nagy nehézségek árán lehet csak elolvasni a kódexbe kötött beszédeket. Külső kötése középkori kottás pergamen, a kötés további lapjai között 17. századi levéltöredékeket, feljegyzéseket, tollpróbákat, rajzokat találhatunk, a hátsó kötés a lapok egy részével együtt hiányzik. A kódexbe különböző füzeteket kötöttek össze, melyek közé egyes helyeken kisebb alakú lapokat is befűztek. A kötet – vagy legalábbis bizonyos füzeteinek – szerkesztettségéről tanúskodik, hogy az első lapokon (ma csonka) index található, amely a kötet egy részének beszédeit listázza. A kódexnek, amelyet körülbelül ötven év alatt másoltak össze tulajdonosai, két terjedelmesebb rétege jól elkülöníthető. Az egyik szövegcsoporthoz egy, az 1640-es évek közepén (1642-től) Tordatúron és (1645-től) Sinfalván működő prédikátor, míg a másikat az 1690-es évek közepén Kidében működő Pákay János másolta össze. A szövegeket vizsgálva további másolókat is találhatunk. Pákay bejegyzéseivel kezdődik a kötet, majd ismeretlen kéztől származik a 14^r–16^v levélen a korban sokszor felbukkanó hosszabb bibliai idézet (Péld 31,10–31), *A derék asszony dicsérete* (kezdő sorai: „Az istenfélő asszonyálhat minden gyöngynél drágább”). Az indexben is szereplő beszédek nagy része ezután következik a 17^r laptól kezdve. Újabb kéztől való a 166. és 167. levél közé bekötött füzetke, egy halotti beszéd, a fő részekről eltérő kézírással írva. Emellett elkülönül a nem számozott levelekből álló, a 221. levéltől a kötet végéig tartó rész, amely egyes tartalmú szövegeket tartalmaz különböző kezektől, exemplumgyűjteményeket, feljegyzéseket (latin és magyar nyelvű jegyzeteket, zsolttárrészleteket és mondásokat), az *Adj, Úristen, Szentlelket* kezdetű könyörgést, és a témánk szempontjából legfontosabb, pár oldalas (sajnos több helyen sérült és a végén csonka) részt, amely bibliai helyek gyűjteményét (1Móz, 1–2Sám, 1–2Kir, Ézs, Tób, Jób, Zsolt, Bölcs, Sir, Ez), és pogány bölcsek írásaiból való részleteket sorol fel temetési beszédek készítéséhez. A listának az utolsó lapjai részlegesen vagy teljesen hiányoznak, feltehetően a kötéssel együtt szakadtak ki.

A 16–17. századi temetési orációk és prédikációk feltérképezése és összegyűjtése jó alkalmat kínál ennek a kódexnek is részletesebb feltárássra. A teljes, az unitáriusokhoz köthető prédikációs kézirat anyagra igaz, hogy a gyűjtemények sokszor nem jól vagy nem elég részletesen vannak katalogizálva, a halotti prédikációkban a búcsúztatottak, sőt legtöbbször a beszédek írói is ismeretlenek. Azt gondolom, hogy egyrészt a már jól körvonalazott nyomtatott anyag segítségével, másrészt az egyre bővülő, feltárt unitárius kézirat anyagra, többek között prédikációk, halotti búcsúztató versek és a halálra reflektáló citátumgyűjtemények és példatárak bevonásával látványos eredményeket érhetünk el a rendezésben.

A *Marosvásárhelyi kódex*ben is több temetési beszéd van. A kötetben számozatlan füzetben van bekötve az a fentebb említett temetési beszéd, amelynek búcsúztatottja ismeretlen, ám a beszédből feltételezhető, hogy egy kolozsvári illetőt kell keresnünk, aki 1636 novemberében vagy ez előtt hunyt el, feltehetőleg tanító vagy pap volt, emellett fiatal férfi. Ugyanis a beszéd végén, amely november 19-én hangzott el, más, Kolozsváron fontos pozícióban lévő férfiak halálára is utal az író, megemlíti Thordai Jánost, a prédikátort és zsoltárfordítót, aki 1636. január 13-án hunyt el,²¹ a jellemzés szerint „jámbor, eszes, jó prédikátor, az ki jó vastag erejében lévén, emberi ítélet szerént továbbélhetett volna, s csak véletlenül elköltözék”, valamint Solymosi Boldizsárt, „a kolozsvári nagy scholának lektorát”, aki 1630–1633 között járt az odera-frankfurti egyetemen, 1636. március 11-én halt meg, és március 14-én temették el.²²

A másik említendő beszéd végén, amely a Zsolt 119,71-re épül, és amelyben a prédikátor a jámbor híveket a méhekhez hasonlítja, illetve a szükség, nyomorúság és betegség tanító voltát magyarázza egy példatárszerű felsorolásban a híveknek, megnevezi a búcsúztatottakat, akik egy napon haltak meg: „Scribendam An. 1645, 21 die Novembris, akkor, midőn az Capitánnak és Demeter Tamásnének egyszersmind harangoztak, megholtak.”²³

A halotti beszédekkel kapcsolatban a fentebb taglalt *Marosvásárhelyi kódex*nek még egy érdekessége van.²⁴ A kötetben elszórtan, a tordatúri-sinfalvi és a kidei pap kezétől olyan halotti beszédek is fennmaradtak, szám szerint kilenc, amelyeket a Károlyi Zsuzsanna temetése után kiadott, református beszédeket tartalmazó kötetből másoltak ki. A temetésen elhangzott orációkból, búcsúztatókból, prédikációkból két nyomtatvány is készült 1624-ben, a magyar nyelvű prédikációk alapvetően a *Halotti pompa (Exequiae Principales)* címet viselő munkában található. Az unitárius szöveggörnyezetbe, így Enyedi György, Dávid Ferenc, Thordai János és mások beszédei közé bemásolt halotti prédikációk szerzői listája egyáltalán nem elhanyagolható a kontextus szempontjából. Bár tudunk olyan unitárius halotti beszédekről, amelyek alapját más felekezeti szerző művéből merítették, így például Várfalvi Pálfi Zsigmond unitárius püspök

²¹ Thordai János beszédei közül néhányat épp ez a kötet őrzött meg az utókornak.

²² Az idézetek helye: *Marosvásárhelyi kódex*, x7^r.

²³ *Marosvásárhelyi kódex*, 76^r.

²⁴ A tényt már Káldos János is feljegyezte a kódex katalogizálásánál, de csak az Enyedi György prédikációjához kapcsolható kódexrészek leírását jelentette meg, a kódex teljes leírását később nem publikálta.

halotti beszéde, akinek forrása a katolikus Pázmány Péter volt,²⁵ vagy a kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményében lévő, 18. századi unitárius halotti beszédek, melyek lejegyzői szintén Pázmány-szövegeket használtak,²⁶ ebben az esetben több munka másolása és használata még érdekesebbé teszi az átvételt. Nem csupán bemásolták vagy merítették ezekből a szövegekből a kötet írói, majdnem minden alkalommal megjelölték azoknak szerzőit is. Ezek között a felhasznált szerzők között van Melotai Nyilas István, aki 1622-ben publikálta az Enyedi Györgyöt és az unitárius egyház téziseit támadó *Speculum trinitatis* című dörgedelmes művét a fejedelem megrendelésére, vagy Keserői Dajka János, Geleji Kátona István elődje, ebben az időben a fejedelem udvari papja és az erdélyi református egyház püspöke, Gyöngyösi András, a kolozsvári eklézsia papja, de itt található Gönci József neve is, a tiszáninneri magyarországi eklézsiai püspöke, illetve Szikszai Hellopoeus János nagytályai prédikátor. Ne feledjük, ez a kötet nem csupán az elhunyt előtti tisztelgés volt, de egyben a református fejedelem körüli egyházi elit bemutatása és hatalmi reprezentáció is. Első másolónk pedig a 17. század közepén, pont azokban az években vetette papírra szövegváltozatait, amikor a kálvinista fejedelmek a református egyház részvételével a legádázabb támadáshullámot indították az unitárius egyház ellen. Az is biztosra vehető, hogy a nyomtatványokat a tulajdonosok mintakönyvként használták, és közülük számos az unitárius felekezet tagjai tulajdonában volt, amit a kötetekben ejtett szerkesztések bizonyíthatnak. A kódexbe átemelt szövegekben nem csak a másolás ténye és módja érdekes, hiszen már maga a nyomtatvány is szabadon felhasználható és variálható szövegeket tartalmazott, ahogy maguk a tulajdonosok is rámutatnak arra, hogy példaszöveg-jellegűen kezelték a beírt prédikációkat. A szövegek azonban a kódexben egyes esetekben különös eseményekhez kötődően hangzanak el. A beszédek a következők:

Gyöngyösi Andrásnak a Péld 27,1-re („Ne dicsekedjél a holnapi napról, mert nem tudod, mit hozzon terád a nap”) épülő prédikációját a tordatúri-sinfalvi prédikátor másolta le 1645-ben. A másolat végén megjegyzi: „Finivi in Sinfalva mikor nagy fájdmában kínlódnám az lábamnak. A. 1645.”²⁷ A mintá-

²⁵ TÚRI Tamás, „A halál felekezetisége. Felekezetközi kompiláció és műfaji transzformáció”, in *Közkincs. Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 133–155.

²⁶ TÚRI Tamás, „»Papi fejedelmek elméjével bölcsekedvén«. 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái”, in *Mű és Szerző. Fiatal kutatók konferenciája, tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes et al. (Budapest: ELTE, 2011), 113–128.

²⁷ *Marosvásárhelyi kódex*, 68^r.

ját ez esetben elég pontosan másolta, néhol még javította is a prédikátor. A szöveg nagy számú antik irodalmi utalását is megtartotta, így Plutarkhoszt, Terentius Varrót idézi, a múlandóság antik példáit sorolja, ám tőle megszokott módon egy helyen a szöveg közé veti: „Ez exemplumokat keresd elébb, más contióban, ide nem írhatom.”²⁸ És valóban, az ezt megelőző beszédbe, amely szintén Gyöngyösi András munkájának másolata, és a Jób 1,21-re („Mezítelen jöttem ki az én anyámnak méhéből és mezítelen térek oda”) épül, megtaláljuk a szövegbe kompilálva a példatárat, amely felsorol néhány híres halálesetet: így Hadrianus halálát egy pohárba esett légytől, Fabiusét egy, a tejébe hullott kecskeszőrtől, Anakreón fulladását egy szőlőmagtól, Aiszkhülosz halálát a sas karmaiból kihulló teknős által. Vagyis a prédikátor nem csupán másolta, de kompilálta is a halotti prédikációkat. Emellett míg az elsőként emlegetett beszédet a másoló 1645-re datálja, az azt megelőző prédikáció végén is találunk egy dátumot, 1642. február 12-ét.²⁹ Ugyancsak Gyöngyösi Andrástól másolta a gyűjteménybe a Róm 8,4-re („Tudjuk penig, hogy azoknak, kik az Istent szeretik, mindenek javokra vadnak”) épülő darabot a prédikátor 1643. január 16-án.³⁰ Ez a beszéd Isten szeretetéről és a felebaráti szeretetről szól, ezúttal bibliai példákat sorolva. A beszéd közepén egy kis méretű papírt is találunk a kötetbe varrva, amelyen szintén példák vannak felsorolva további használatra.

Gönci József prédikációját használta fel az a beszéd, mely bizonyos F. J. P. Bor. (valószínűleg Borbála) asszony temetésekor hangozhatott el. A búcsúztatotról sajnos eddig nem sikerült többet megállapítanom. A halottbúcsúztató, bár nagy kihagyásokkal, de követi a példatárhoz hasonló forrását, így kezdődik: „Íme, az Úrban elnyugutt s megboldogult asszonyunknak, F. J. P. Bor. hideg tetemének tisztességesen való földbe takarítá[sára] és temetésére, kik idegyülekezünk mostan, jer, vegyünk tanóságra való igéket ez szomorú állapathoz képest az Ezékiel próféta könyvének 24. részéből.”³¹ A továbbiakban Ezékielről és a próféta feleségének elvesztéséről beszél, arról, hogy ezen a világon az ember házastársához kötődik legnagyobb szerelemmel, ezért a házastárs elvesztése nagy fájdalommal jár. Az is valószínűsíthető a szövegből, hogy az asszony nem beteg volt, nem „ágyfenéken” kínlódott, hanem hirtelen ragadta el a halál. A beszéd az emberi lét kiszámíthatatlanságát bemutató és vigasztaló közhelyek és toposzok, bib-

²⁸ *Marosvásárhelyi kódex*, 67^r.

²⁹ *Marosvásárhelyi kódex*, 62^r: „Anno 1642 12 die Feb. in Tur confeci hunc Contionem.”

³⁰ *Marosvásárhelyi kódex*, 192^r: „Anno D. 1643 confeci ego 16 die Januar.”

³¹ *Marosvásárhelyi kódex*, 167^r. A tanulmányban szereplő szövegrészleteket a jobb olvashatóság kedvéért a mai helyesírás szerint írtam át. – L. B.

liai és történelmi példák közül számosat említ Göncit követve és idomulva a kor-
szak szövegszervező szokásaihoz.³²

1642. január 18-ára dátumozza a túri prédikátor Melotai Nyilas István Péld 31,31-re („Csalárd az kedv, héjábanvaló az szépség. Az Istent félő asszonyállat dicsértetik: Adjatok őneki az ő kezinek gyümölcséből, és dicsérjétek az ő cselekedetét az kapuban”) épülő beszédét, amelynek a fejedelemasszony személyéhez szorosabban kapcsolódó részeit kihagyja, és helyére az istenfélő asszonyokkal kapcsolatos példákat másol be, felsorolva az ide tartozó bibliai alakok katalógusát is Erzsébettől Eszteren át Sáraig, Rebekáig és Juditig. Hogy esetleg ki tudja egészíteni beszédét, a végére előrelátóan újabb példákat is bejegyzett, amelyek a veszekedő és haragos asszonyokról szólnak.³³

Melotai Nyilas Jób 5,17–18-ra épülő beszédét ugyancsak a tordatúri-sinfalvi prédikátor másolta le 1643. június 12-én. Az eredeti beszédet Melotai Nyilas hagyatékában találták meg, és egészítették ki a kötet szerkesztői. A prédikációt Melotai Nyilas a test felett a palotában mondta el, igéje: „Bizony boldog az az ember, kit az Isten megdorgál [...], mert ő az, aki betegséggel meglátogat, és ő az, ki bekötözget, ő az, ki megsebesít és az kinek kezei meggyógyítanak.” A megrendítő beszédet, bár itt-ott rövidítve és átfogalmazva, szinte teljes egészében lemásolta a prédikátor.

Szikszai Hellopoeus János prédikációját, amely az 1Móz 2,7-en („Formálá annakokáért az Úr Isten az embert az földnek porából, és fuallá az ő orcájára életnek lehelletit, és így lőn az ember élő lélekké”) alapul, szintén a kötetben találjuk, amely kevés kihagyással és a többi bejegyzéshez képest meglepően sok

³² Jól mutatja a sűrítő, kivonatoló technikáját a következő részlet: Gönci (*Halotti pompa*, ..., 196): „Az képvisők az halált anatomice scheletonnak formájában szokták kiírni és ábrázolni: Az embernek csak csontjait, tetemeit szerkesztetik egyben, nem írnak semmi köntöst néki, mellyel azt akarják jelenteni, hogy amaz sententia szerint miképpen mezítelen jöttünk ez világra, úgy ismét mezítelen megyünk ki innen. Orrotlan cimpa vagy csonka orrú: Talám azért írják így, hogy megmutassák ezzel, hogy semmi illattal, semmi füsttel, tömjénezéssel nem gondol. Vak: Hármat írnak az poéták vaknak: 1. az szerelem, 2. az igazság, 3. az halál. Miképpen hogy azért az szerelem személyválogatás nélkül az ő nyilával az emberek meglövi, megsérti, az igazság mindennek egyaránt ítéletet szolgáltat, így az halál is mindeneket személyválogatás nélkül elszólít.” Másoló prédikátor (*Marosvásárhelyi kódex*, ..., 170^r): „Az képvisők az halált anatomice scheletonnak formájában így szokták kiábrázolni: Az halál mezítelen, 2. orratlan, 3. vak, 4. fületlen, 5. kaszát írnek kezében. Vide et explices: Fortis est mors.”

³³ Pl. (*Marosvásárhelyi kódex*, 49^v): „Inkább lakjál az oroszlánnyal, az sárkánnyal, hogysen mint az gonosz asszonyállattal. Mert megcsalni, sírni, mérgelni, hazudni, semmit nem hallgatni, ez öt dolog tulajdona az asszonyállatoknak.”

jegyzettel szerepel a kódexben, és mutatja be a „mikrocosmost”, vagyis az embert mint kis világot.

A két utoljára említett prédikáció Keserői Dajka János tollából való. Az egyiket, a 2Kor 13,11-re („Az mi hátra vagyon, atyámfiak, legyetek jó egészségben, épüljétek, vigasztaltassatok meg, egy értelemben legyetek”) épülőt a tordatúri-sinfalvi prédikátor használta fel 1645-ben, míg a Zsolt 34,20–21-re („Sok nyomorúsági vannak az igazaknak, de mindazokból megszabadítja őket az Úr, megőrzi minden ő csontjukat, egy azok közül meg nem rontatik”) épülő beszédet Pákay János másolta le 1690 körül. A Pákay-féle másolat kicsit szerkesztve hozza a beszédet, egy bibliai példatárat adva, Dávid, Tóbiás, Zsuzsanna, Salamon, Ezékiás, Jób, Lót, Manassé és egyéb történetek sorba rendezésével. A fejedelemszponyra vonatkozó zárórészt elhagyja, így a példatárszerű darab is lezáratlanul megszakad.

Míg Pákay feltehetően megtartotta az általa másolt halotti beszédet eredeti funkciójában, élelmes elődje Tordatúrról Sinfalvára költöztében saját búcsúztatására használta fel azt. Ám vagy azon való örömben, hogy négy év után új prédikátort kapnak, vagy valóban nemtetszésüket hangoztatva, a tordatúri polgárok nem fogadták megindítónak szánt beszédét olyan lelkesedéssel, mint a prédikátor várta. A mintául választott prédikáció Gyulafehérváron, július 1-jén Károlyi Zsuzsanna temetése napján az első elhangzott darab volt. Keserői Dajka megindítóan és megrendítően idézte fel Károlyi Zsuzsanna utolsó vacsoráját, majd a halott szólalt meg a beszéd soraiban, elbúcsúzott férjétől, rokonaitól, az ország előkelőitől és Erdélytől is. A túri prédikátor kicsit átszerkesztette a beszédet, kihagyta Károlyi Zsuzsanna búcsúzkodását, és csupán az apostol szavait mondta el, amelyet az a korinthusi gyülekezettől búcsúzva írt, mintegy lezárva ottani munkáját. A legérdekesebb a beszédben mégis az a néhány, a prédikátor által a margókra és a szöveg végéhez írt jegyzet, amely a közösség és a prédikátor viszonyáról tanúskodik igen beszédesen. Az első lapok széleire a prédikátor a következőket jegyezte fel:

„Jobb ez contiócskát az zsebbe dugtam volna, elé sem vettem volna inkább, hogysen mint olyan háládatlan, rossz, értetlen, igen elfajzott, Istentől elszakadott embereknek declamáltam volna, mint az túri disznóknak, nem értik meg, mire való az gyömbér.”³⁴

Ugyancsak jegyzeteket találunk a beszéd végén, itt a lezáró sorok közé szúrja első jegyzetét, majd folytatja a panaszkodást a prédikáció alatt is. A beszéd eredeti szövege a következőképpen zárul: „Azt mondom az apostollal együtt,

³⁴ *Marosvásárhelyi kódex*, 81^v–82^r.

hogy valami dolog ez világi életetekre szükséges, sőt, még valamit az jövendő örök életben kívántok is ez életnek utánna, adja meg az Úristen tünektek, kívánom, kívánom. És az szeretetnek és békességnek Istene legyen tüveletek. Ámen.”³⁵ Ezt jegyzeteli meg igen dühösen a tordatúri prédikátor: „Szívem szerint kívánom, oh, kívánnám, ha istentelenek nem volnának, de igen elfajzottak, kiknek másukat soha bizony meg nem láttam vala.” És hosszabb magyarázatát is adja prédikációja okának és a túriak viselkedésének:

„Ez conciócskát akkor mondtam, midőn az túriaktól elbúcsúztam vasárnap, osztán azután való kedden költöztettek Sinfalvára. De használa-e ez valamit, vagy esék-e meg valakinek szíve rajta, könnyeze-e rajta ilyen szép búcsúztató igéken? Igen, mert nem volt oly éktelen dolog, melyet hétfőn s kedden rajtam el nem töltöttek volna, mely istentelenségekért ha az sodomabelieket megbüntette Isten, bizony, nekik sem túri el, mert nem volt oly gané, kit tőlem meg nem kérdenek szóval.”

Bár a prédikátor Tordatúrt keserű szájjal hagyta el, a kötet tanulsága, egyéb másolatai és írásai szerint Sinfalván már istenesebb hallgatóságra talált. És bár a kis vegyes kódex csupán egy apró, de beszédes példa a ránk maradt örökségből, az talán már ennyiből is jól látszik, hogy szükséges és érdemes a kéziratos unitárius prédikációanyagot részletesebben áttekinteni, hogy ideje újra átgondolni egy összegző, a 16–17. századi unitárius prédikációirodalom egészével foglalkozó munka összeállításának lehetőségeit, ahogy a különböző részművek tekintetében sem várathat magára az unitárius anyagnak az irodalomtörténeti vizsgálatokba való aktív bevonása.

Melléklet I.

Halotti pompa (beszéd száma)	Halotti pompa (beszéd írója) (beszéd előadása)	Halotti pompa (textus)	Marosvásárhelyi kódex (a beszédek helye és kötetbeli sorrendje)	Marosvásárhelyi kódex (másoló)	Előadás időpontja
1 (I/1)	Melotai Nyilas István (máj. 14.) (a test koporsóba tételekor)	Ézs 54			
2 (I/2)	Gyöngyösi András (máj. 18.) (a palotában a test felett)	Róm 8	7. (189 ^r –192 ^r)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	1643. január 16.

³⁵ A beszéd vége és a körülötte lévő jegyzetek helye: *Marosvásárhelyi kódex*, 83^v.

Halotti pompa (beszéd száma)	Halotti pompa (beszéd írója) (beszéd előadása)	Halotti pompa (textus)	Marosvásárhelyi kódex (a beszédek helye és kötetbeli sorrendje)	Marosvásárhelyi kódex (másoló)	Előadás időpontja
3 (I/3)	Keserői D. János (máj. 19.) (a palotában a test felett)	Zsolt 34,20–21	9. (197 ^r –205 ^r)	Pákay János, Kide	Cca. 1690
4 (I/4)	Melotai Nyilas István (máj. 20.) (a palotában a test felett)	Jób 5,17–18	8. (192 ^r –196 ^v)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	1643. június 12.
5 (I/5)	Keserői D. János (máj. 22.) (a palotában a test felett)	Jn 11,25			
6 (I/6)	Szilvási Márton (máj. 22.) (a palotában a test felett)	Jób 14,1-2			
7 (I/7)	Gyöngyösi András (máj. 23.) (a palotában a test felett)	Jób 1,21	3. (57 ^v –62 ^v)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	1642. február 12.
8 (I/8)	Melotai Nyilas István (máj. 24.) (a kapuközben, mikor a testet Gyulafehérvár felé indítják)	Péld 31,30–31	1. (47 ^r –49 ^v)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	1642. január 18.
9 (I/9)	Dézsi István (máj. 25.) (mikor a testet Tordáról Enyed felé viszik)	JSir 30,17			
10 (I/10)	Gyöngyösi András (máj. 26.) (mikor a testet Enyedről Gyulafehérvár felé viszik)	Péld 27,1	4. (63 ^r –68 ^r)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	1645
11 (I/11)	Keserői D. János (máj. 26.) (mikor a test Gyulafehérvárra érkezik és temetés előtt letétetik)	Zsolt 112			
12 (II/1)	Ceglédi János (jún. 29.) (Gyulafehérváron, <i>ad castrum doloris</i>)	Jel 14,13			

Halotti pompa (beszéd száma)	Halotti pompa (beszéd írója) (beszéd előadása)	Halotti pompa (textus)	Marosvásárhelyi kódex (a beszédek helye és kötetbeli sorrendje)	Marosvásárhelyi kódex (másoló)	Előadás időpontja
13 (II/2)	Szikszai Hellopoeus János (jún. 30.) (Gyulafehérváron, <i>ad castrum doloris</i>)	1Móz 2,7	2. (50 ^r –57 ^v)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	
14 (II/3)	Keserői D. János (júl. 1.) (Gyulafehérváron, a testnek az udvar piacára vitelekor)	2Kor 13,11	5. (81 ^r –83 ^v)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	?
15 (II/4)	Gönci József (júl. 1.) (Gyulafehérváron, a nagytemplom előtt, az udvar kapuján kívül, <i>in secundum doloris castrum</i>)	Ez 24,15–16	6. (167 ^r –171 ^r)	tordatúri-sinfalvi prédikátor	?
16 (II/5)	Alvinczi Péter (júl. 1.) (Gyulafehérváron, a nagytemplomban, a tér felett)	Jel 21,3–4			
17 (II/6)	Keresztszegi István (júl. 1.) (Gyulafehérváron, a nagytemplom kapujában, a test bevitele után)	Róm 7,24			
18 (II/7)	Szepsi Mihály (júl. 2.) (Gyulafehérváron, a temetés után másodnap)	Zsid 11,2			
19 (II/8)	Váradai István (júl. 3.) (Gyulafehérváron, a temetés után harmadnap)	Zsid 14,13			

Melléklet II.

Marosvásárhelyi kódex (Teleki–Bolyai Könyvtár, Ms. 0636), 81^r–83^v.

[81^r.] Ex Cont. Joan. Keserüi. 2. Cor. 13. v. 11. *Az mi hátra vagyon, atyámfiai, legyetek jó egészségben, épüljetek, vigasztaltassatok meg, egy értelemben legyetek, békességben lakjatok, és az szeretetnek, békességnek Istene leszen veletek.*

Exordium.

Igaz keresztyén névvel dicsekedő vitézlő rendek, ha itthon volnátok, mostan <nektek is szóllanék.> |:búcsúzó szómat hallandjátok, de úgy legyen, az mint az Úr akarja.:| Az kegyelmes Isten viselje gondotokat, sziből kívánom.

Sok búal, bánattal fáradott, sok keserűség miatt megepedett, és az sok munka miatt igen elbágyadott község, férfiak, vének és az ifjak, s mind asszonyok, s mind leányok, halljatok szót. |:Velem együtt köz társasi is vagytok.:|

[81^v.] |:Laertius Lib. 6. cap. 4.:| Amaz nevezetes Spárta városbeli Chilo azt szokta volt mondani: *Benefici dati oblivisci decet, accepti meminise.* Azaz: *Az mással tött jótéteményről elfeledkezni, de az mástól tött jóról megemlékezni illendő dolog.* Mely mondást az mostani emberek visszafordítottanak, mert ha ők valakivel valami jót tesznek, azt minduntalan emlegetik, ha peniglen mástól valami jót vesznek, azt el szokták felejteni. De én az ilyen háládatlan emberek köziben nem akarok számláltatni az szent Pál apostollal egyetemben, hanem minekokáért az kegyelmetek ecclesiájában immár négy esztendőktől fogván forgolódásom által valami jót cselekedtem, azt inkább el akarom felejteni, hogyszem mint mások előtt avval kérkedni.

[82^r.] Mindazonáltal a kegyelmetektől tött jótéteményről hálaadóképpen meg akarok emlékezni. Mostan annakokáért szómot imez igéken akarom fundálni: *Az mi hátra vagyon, atyámfiai, legyetek jó egészségben.* Lege omnes.

Bulcsúzik az szent Pál apostol ez meghallott igékben az korintusbeliektől, én is kegyelmetektől, ezt mondván: *Az mi hátra vagyon, atyámfiai, legyetek jó egészségben.*

Míntha azt mondaná az szent Pál: Minekutánna tisztemben, hivatalomban tinálatoknál jártam, mind írásommal, mind tanításommal azokra, az mellyek szükségesek, üdvösségesek, intettelek, szeretettel taníjtottalak, immár az vagyon hátra, hogy tütölletek elbúcsúzzam, és isment tünեktek minden jót kívánjak. *Azért legyetek jó egészségben.*

Tanóság.

Az jó egészség minden testi, lelki áldásokat befoglal. Mert az jó egészség nélkül embernek minden névvel nevezendő [82^v:] jók ízetlenek, mint az só nélkül <való>, hogy akár-minemű drága étek ízetlen. Erről mondta Tales: *Qui corpore sanus est, animo autem eruditus*. Azaz: *Az kinek jó egészsége vagyon, jó értelme is vagyon*.

2. Mond: *Épüljetek*. Ez igében, mely görögül annyit teszen, Κατάρτισεις, azaz katartizeste, épüljetek, azt kívánja, hogy az testben, azaz az Isten templomában az tagoknak valami héja vagyon, valami fogyatkozása vagyon, felépíttessék, azaz minden zűrzavarok visszavonások, irigységek, gyűlölségek az tagok közül, azaz az Krisztus ecclesiájából kitöröltesenek, és az Jézus Krisztusban való igaz hűt átal, egy szívvel, lélekkel, egyenlő akarattal legyetek, és nagy szeretettel szolgáljatok az Istennek.

3. *Vigasztaltassatok meg*. Mivel az Krisztus neviért az szent gyülekezetnek sokat kell szenvedni, sok próbákban kell forgani, a Krisztus keresztit vállára fel kell venni, [83^f:] azért kívánja az apostol mind külső-, mind belsőképpen, <mind lelki> |:mind testi|, mind lelki nyavalyából meggyógyíttassanak, megvigasztaltassanak az lelki tanítóktól, az igaz lelki orvosdoktoroktól, az Istennek szent igéjének hirdetések, tanítások és prédikállások által, úgy, hogy semmi próbák, semmi késértetek, semmi nyavalyák tüktököt az Istennek tiszta, szent igéjének hallgatásától, tanolásától és megőrizésétől (ki mindenekben vigasztal), el ne szakasszon és el ne idegenítsen.

4. *Egy értelemben legyetek*, úgymond, etc. Mintha azt mondaná: Az atyafiúi szeretetnek ez az ő kötele, hogy egymás szeretetben éljete, az tudományban, az igaz hűtben és valóságban egyesek, egymás szeretők legyetek. Mert az hűtben, az tudományban való különböző értelmek sok veszekedéseket, háborúságokat és visszavonásokat szereznek, és nemzenek, azért hogy az ne legyen, kívánom, hogy egy értelemben legyetek, az tudományban és igaz hűtben egyet értsetek, egyet akarjatok, egymás szeretetben éljete.

[83^v:] 5. *Békességben lakjatok*. Mivel vadnak nagy sokan olyyak, kik az tudományban és hűtben egyeznek, de egyéb dologban egymás között igen egyenetlenek és veszekedők az emberek, annakokáért kívánja ötödször az apostol, hogy külsőképpen is egyesek, egymás szeretők legyenek és békességben lakjanak.

Summa.

Azt mondom az apostollal együtt, hogy valami dolog ez világi életetekre szükséges, sőt, még valamit az jövendő örök életben kívántok is ez életnek utánna, adja meg az Úristen tünektek, kívánom, kívánom. És az szeretetnek és békességnek Istene legyen tüveletek. Ámen.